

Õpetaja mälestuseks

Akadeemik Nikita Tolstoi (15.04.1923–27.06.1996) sajandaks sünniaastapäevaks

Irina Sedakova

Venemaa Teaduste Akadeemia Slavistika Instituudi
tüpologia ja võrdleva keeleteaduse osakonna juhataja
ised@mail.ru

Marina Valentsova

Venemaa Teaduste Akadeemia Slavistika Instituudi
vanemteadur
mvalent@mail.ru

Teesid: Silmapaistev filoloog Nikita Tolstoi tegi omamoodi revolutsiooni mitte ainult vene, vaid ka maailma slavistikas. Koos Svetlana Tolstajaga lõi ta Moskva etnolingvistika koolkonna, mille metoodika muutub üha aktuaalsemaks, hõlmates uusi teemasid, selles liinis töötavate teadlaste arv eri riikides kasvab iga aastaga. Akadeemiku 100. sünniaastapäev ajendas tema õpilasi ja töö jätkajaid pöörduma oma õpetaja tööde juurde, et hinnata tema teaduspanust modernsuse vaatenurgast ja analüüsida, millise arengu said tema ideed.¹

Märksõnad: etnolingvistika, Nikita Tolstoi, slavistika

Akadeemik Nikita Tolstoi sajas sünniaastapäev julgustab taas pöörduma tema tööde juurde, et hinnata tema teaduspanust modernsuse vaatenurgast ja analüüsida, mida ta jättis meile, oma õpilastele, ja millise arengu said tema ideed. Silmapaistev filoloog Nikita Tolstoi tegi omamoodi revolutsiooni mitte ainult vene, vaid ka maailma slavistikas. Koos Svetlana Tolstajaga lõi ta Moskva etnolingvistika koolkonna, mille metoodika muutub üha aktuaalsemaks, hõlmates uusi teemasid, selles liinis töötavate teadlaste arv eri riikides kasvab iga aastaga.

Loomulikult ei piirdunud Nikolai Tolstoi tegevus selle kooli loomisega. Kõigis teadusvaldkondades, kus ta töötas, ja neid on võimatu loetleda, mainigem vaid mitmeid keeleteadusi: semantika ja semasioloogia, fraseoloogia,

keelegeograafia, kirjakeelte ajalugu, dialektoloogia, onomastika, nägi ta uusi perspektiive, mis hiljem arenesid iseseisvateks teosteks või isegi sarjadeks. Ta valdas suurepäraselt slaavi keeli ja dialekte, tundis hästi rahvapärimust ning leidis alati huvitavaid lähenemisi ja paralleele, mis on siia maani slavistide tähelepanu all.

Nikita Tolstoi tegi palju slavistika (taastamise ja arendamise nimel NSV Liidus ja Venemaal, kaasates alati oma õpilasi ja kolleege oma akadeemilisse ellu. Eelkõige aitas ta kaasa keeleteadlaste, folkloristide ja etnograafide klassikaliste teoste väljaandmisele ja kordustrukkimisele, saates trükiseid kommentaaride ja eessõnadega. Nii loodi terve raamatukogu, mis sisaldas klassikalisi uurimusi sellistelt autoritelt nagu Jan Baudouin de Courtenay, Aleksandr Potebni, Dmitri Zelenin, Georgi Fedotov, Nikolai Trubetskoi, Boris Unbegaun, Pjotr Bogatõrjov jt. Nikita Tolstoi toetas alati oma kolleegide tööd ja väljaandeid erinevatel teemadel – Balkani uuringud ja tüpologia (Gennadi Tsõhuni ja Aleksandr Dulitšenko raamatud), kirikuslaavi keel (Olga Sedakova, Anna Pletneva, Aleksandr Kravetski artiklid ja raamatud), ning rahvaluule keel (Serafima Nikitina raamat, Aleksandr Hrolenko ja tema koolkonna teadlaste tööd), mütoloogia ja demonoloogia (Erna Pomerantseva teosed) jne. 1992. aastal jätkas Nikita Tolstoi ajakirja Živaja Starina (ilmunud Peterburis 1890–1916) väljaandmist, mis on tänaseni üks parimaid etnograafia, folkloristika ja lingvistika alaseid ajakirju, kusjuures autorite seas figureerivad Tolstoi õpilased ja tema õpilaste õpilased. Võib öelda, et ta tõi tagasi huvi slaavi pärimuse ja filoloogia vastu mitte ainult rangelt erialases vaid ka avalikus diskursuses.

Nikita Tolstoi ühendas teadlasi, osales kõige esinduslikumatel slavistide kongressidel ja väikestel piirkondlikel sümposioonidel, laiendades seeläbi koostööd sarnaselt mõtleivate teadlaste ringis. Ta andis ideid teaduskoosolekute korraldamiseks puhtkeelelistel ja laiematel (tekstoloogilistel, semiootilistel, etnolingvistilistel) teemadel, toimetas konverentside kogumikke ja artiklikogumikke ning kaasas oma õpilasi ja kolleege teadusringkondadesse.

Nikita Tolstoi oli paljude üliõpilaste ja aspirantide Õpetaja, tema õpilased õpetavad omakorda juba uute teadlaste põlvkondi, toetudes suurel määral tema õpetamise meetoditele ja teaduslikule juhendamisele, samuti õpikuteks saanud teostele.

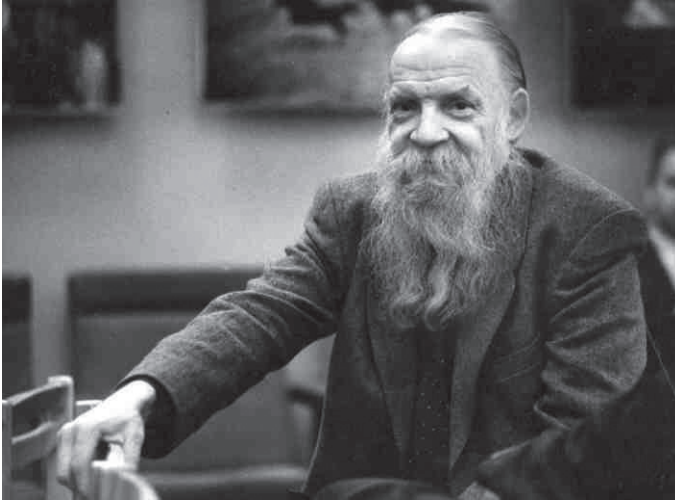
Nikita Tolstoist on kirjutatud väga palju. Olles bulgarist ja tema õpilane, aga seejärel kolleeg M. Lomonossovi nimelise Moskva Riikliku Ülikooli Slavistika Instituudis, keskendun tema bulgaristikaalastele töödele.

1950. aastal lõpetas Nikita Tolstoi filoloogiateaduskonna slaavi filoloogia osakonna. Bulgaaria rühma valik tulenes osaliselt sellest, et ta oskas juba serbia (serbohorvaadi) keelt. Samuti on võimalik, et tema valikus mängis rolli bulgaarlaste õigeusk ja bulgaaria keele lähedus vanaslaavi keelele. Huvi vanaslaavi

kirjakeele vastu pani aluse tema doktoriväitekirjale “Lühi- ja täisomadussõnad vanaslaavi keeles”, kaitstud Moskva Riiklikus Ülikoolis 1954. aastal (juhendaja S. B. Bernštein). Seejärel tegeles Nikita Tolstoi lakkamatult vanaslaavi kirjakeele erinevate aspektidega, kuid bulgaristika – kõigis selle vormides – jäi alati tema vaatevälja. Ta tõlkis väljapaistvate kirjanike – Elin Pelini ja Ivan Vazovi teoseid, avaldas entsüklopeedilisi lühikirjutisi bulgaaria keelest ja riigi silmapaistvatest teadlastest (B. Tsonev, St. Mladenov, A. Teodorov-Balan), koostas regulaarselt bulgaristika ja slavistika bibliograafilisi ülevaateid.

Moskva Riiklikus Ülikoolis õppis Nikita Tolstoi ühes esimeses sõjajärgses bulgaaria keele rühmas. Tema kaasõpilased ja kolleegid Slavistika Instituudis (J. V. Tšeško, N. V. Kotova, I. K. Bunina, J. I. Demina, G. K. Venediktov jt) tõstsid alates 1950. aastate keskpaigast S. B. Bernšteini juhtimisel bulgaaria keeleteaduse uskumatutesse kõrgustesse. Lisaks teoreetilistele arengutele olid Nõukogude bulgaristika oluliseks osaks ekspeditsioonid, mille eesmärk oli koostada “NSV Liidu bulgaaria murrete atlas”, “Bulgaaria dialektoloogiline atlas” ja seejärel teised atlased. Välitööde hindamatu kogemus Bulgaaria külades oli Nikita Tolstoile kasulik Polesje arhailise piirkonna järgnevaks põhjalikuks uurimiseks.

Elka Mirtševa sõnul oli bulgaaria keeleteadus sõjajärgsetel aastatel hõbeajastus. Nõukogude ja Bulgaaria keeleteadlased (Ljubomir Andreitšin, Kirill Mirtšev, Stefan Mladenov, Stoiko Stoikov jt) arendasid ühiselt dialektoloogiat, keelegeograafiat, leksikograafiat, kirjakeele ajalugu ja muid teadusharusid, millesse Nikita Tolstoi andis kaaluka teaduspanuse. Erilist tähelepanu pööras ta Stefan Romanski tegevusele, kes ühendas keelehuvi huvidega folkloori ja etnograafia vastu. Eelkõige juhtis Romanski seminare ja juhendas õpilasi, andes neile ülesandeks koostada lõputööna oma sünniküla või -linna etnograafiline kirjeldus. Need tööd on kirjutatud kindla skeemi alusel ja moodustavad rikkaliku arhiivi, mida hoitakse Ohridi Klimenti nimelises Sofia Ülikooli raamatukogus (Angelova 2004). Nikita Tolstoi hindas kõrgelt ja kasutas oma töös Bulgaaria etnograafide ja folkloristide Mihhail Arnaudovi, Petr Dinekovi, Todor Živkovi, Stojan Gentševi ja Hristo Vakarelski töid. Viimase ideed materiaalse ja vaimse kultuuri arealistest uurimisest ning bulgaarlaste folklooriatlase loomisest olid Tolstoile eriti lähedased (Vakarelski 1931). Vakarelski etnograafiliste andmete kogumise küsimustikku (Vakarelski 1946) katsetas ta Polesje ekspeditsioonidel, kasutades seda küsimustike koostamisel ning soovitas tungivalt üliõpilastele ja aspirantidele nende tööks keelejuhtidega. Vakarelski väljendas esimest korda Bulgaaria teaduses Nikita Tolstoile nii lähedasi mõtteid keeleliste ja kultuurilis-ajalooliste piiride paralleelsest arvestamisest ning keele rollist etnograafia ja folkloori uurimises. Need Tolstoi välja töötatud ja oluliselt täiendatud ideed kehastusid tema õpilaste ja järgijate töödes.

*Tuntud vene kirjaniku
Lev Tolstoi lapselapse-
laps Nikita Tolstoi.*

Alati pakkus Tolstoile huvi ka bulgaristikale lähedane makedonistika. Üliõpilas-aastatel kirjutas ta makedoonia keele teemal kursusetöid ja kaitses diplomitöö. Hiljem, kui nõukogude teadlased olid Bulgaaria teadusringkondadega ametlikus konfliktis ja kui 1982. aastal Bulgaaria komisjon üldise keelettase töörühmast taandus, pooldas Nikita Tolstoi kindlalt makedoonia keele tunnustamist. Ta tegutses D. Tolovski ja V. M. Illitš-Svitši “Makedoonia-vene sõnaraamatu” (1963) toimetajana, avaldas töid bulgaaria-makedoonia-vene leksikaalsete paralleelide ja makedoonia kirjakeele kohta ning kasutas alati etnolingvistikateemalistes artiklites makedoonia etnokultuurilist ja keelelist materjali.

Nagu juba nimetatud, osales Nikita Tolstoi 1950. ja 1960. aastatel “NSVL-i bulgaaria murrete atlase” ja “Bulgaaria dialektoloogilise atlase” ettevalmistamise raames dialektoloogilistel ekspeditsioonidel. Ta pöördus dialektoloogia, keelegeograafia ja semasioloogia alastes töödes korduvalt tagasi oma kagumurdeteemaliste materjalide juurde, mis koguti metropolist ja diasporaast. Mõned tema märkmed Bessaraabia küladest on avaldamata, kuigi järk-järgult avaldatakse ja kommenteeritakse kõige huvitavamaid andmeid (Tolstaja 2020).

Mahukates artiklites ja lühikestes teesides jättis Nikita Tolstoi justkui muuseas oma tähelepanekute kohta märkusi, osutades edasise uurimise teemadele. Nii märkis ta, et paljudes Rodope murretes puudub lekseem *стоя*, ‘стоять’ [seisma] ja ‘сидеть’ [istuma] tähendused on ühendatud verbis *сedia*, semanteemid ‘небо’ [taevas] ja ‘облако’ [pilv] on esindatud ühe lekseemiga *облак* (Tolstoi 1962). Bulgaaria, makedoonia ja vene keele leksikaalseid paralleele uurides märkis ta sõnamoodustuse kokkulangevuste olulisust tänapäeva etümoloogia-

uuringutes. Tuleb tõdeda, et need ja paljud teised teadlase tõstatatud teemad on aktuaalsed ja ootavad uurijaid.

On ilmne, et bulgaaria murrete uurimisel ekspeditsioonidel ja väljaannetes (kolleegide lugudest teame, kui hoolikalt otsis Nikita Tolstoi NSV Liidu, Bulgaaria ja teiste riikide vanaraamatupoodidest kõige haruldasemaid väljaandeid – ta andis hiljem need oma õpilastele ja aspirantidele), kirjutas ta üles (ja me mäletame tema kribulise käekirjaga täidetud kaarte) mitte ainult murrete eripärad, vaid ka kohalikud uskumused ja kombes. Need andmed osutusid väga oluliseks etnolingvistika kui interdistsiplinaarse suuna arendamiseks, kui kasutatakse keele, folkloori ja etnograafia materjale, et rekonstrueerida arhailine pilt slaavlaste maailmast (Tolstoi 1974).

Ta käsitles bulgaarlaste, aga ka teiste lõunaslaavlaste keelt ja kultuuri mitte ainult üldslaavi, vaid ka Balkani perspektiivis, arvates, et balkanisme tuleb pidada “nähtusteks ja tunnusteks, mis ühendavad slaavi-balkani ja romaani-balkani keeli teiste balkani keeltega – uuskreeka ja albaania keelega, eristades neid samal ajal teistest slaavi ja romaani keeltest” (Tolstoi 1995a: 123). Seda mõtet tsiteeriti ja kinnitati korduvalt Balkani loengutest osavõtjate aruanne-tes ja väljaannetes, mille asutajaks ta sai, ja mida on Slavistika Instituudis korraldatud juba üle kolmekümne aasta. Nikita Tolstoi rõhutas, et bulgaaria traditsiooni kirjeldamiseks on vaja seda üksikasjalikult võrrelda teiste balkani traditsioonidega, eriti uuskreeka traditsiooniga. Bulgaarias hakati neil aastatel juba uurima bulgaaria-kreeka keelte seoseid ja paralleele (M. Filipova-Bairova, M. Arnaudovi jt tööd), kuid meil polnud see suund veel levinud. Nüüd on sellised tööd saanud võimalikuks tänu K. A. Klimova, O. V. Tšjohi ja E. S. Uzeneva etnolingvistilistele uuringutele Slavistika Instituudi etnolingvistika ja folkloristika osakonnas ning Peterburi kolleegidele.

“Balkani-” ja “slaavipärasuse” kombinatsioon bulgaaria traditsioonis, selle erinevused serbia kultuurist paelusid Nikita Tolstoid, vt artikkel imiku soolamise rituaalist – “Soolane bulgaarlane” S. B. Bernšteinile pühendatud kogumikus (Tolstoi 1991). Seda slaavi maailmas peamiselt bulgaarlaste seas enim säilinud, kuid ka teistele kultuuridele (juudi, armeenia jt) omast rituaali analüüsi hiljem ühisel slaavi taustal, võttes arvesse hilisemaid väliandmeid artiklis “Sool” (Pjankova & Sedakova 2012).

Bulgaaria ja laiemalt lõunaslaavi keelekultuurilised materjalid olid tema Balkani mütoloožilisi tegelasi käsitlevate teoste aluseks: “Karakondžalid”, “Sudenitsõd” jt. Ta kasutas neid ka oma artiklites viieköitelise entsüklopeedia “Slaavi muistised. Etnolingvistiline sõnastik” (Moskva 1995–2012) jaoks; tegemist on Nikita Tolstoi esitatud ja tema juhtimisel alguse saanud enneolematu mitmeaastase projektiga. Sarnased, kuid väiksema mahuga leksikograafilised

tööd valmisid ja avaldati juba 21. sajandil Bulgaarias (Barbolova & Simeonova *et al.* 2018) ja Makedoonias (Makarijoska 2016).

Nikita Tolstoi sisendas oma õpilastesse armastust ekspeditsioonitöö, empiirilise vastu; ta õpetas meid nägema iga keelise, folkloorse ja etnograafilise fakti väärtust. Etnolingvistiliste ekspeditsioonide materjalid ja väliuuringute arhiivid on tänapäevani paljudel slaavlaste keelt ja kultuuri käsitlevatel sõnastikel, monograafiatel ja artiklidel aluseks. Tänu Nikita Tolstoile toodi teadusmaailma tohutu hulk etnokultuurilist teavet, mille järele nõukogude ajal nõudlust polnud, ning ta sillutas selle uurimiseks teed. Nüüd käivad etnolingvistid suures osas sissetallatud rada, järgides väljatöötatud skeeme ja rakendades aastakümnetega end tõestanud teadusmeetodeid.

Etnolingvistiliste uuringute üheks põhiülesandeks pidas Nikita Tolstoi teadmiste “üldistamist ja korrastamist”; alles pärast seda on tema arvates võimalik astuda järgmised sammud ja tegeleda rekonstrueerimisega (Tolstoi 1995a: 134). Ta eeldas, et rituaali päritolu selgitamine ja substraadi otsimine – näiteks traakiapärasest rituaalikompleksis “Todoritsa” – on Balkani slaavlaste seas võimalik alles pärast rituaali võimalikult täieliku skeemi koostamist (Tolstoi 1995a: 135). Tänapäevaks on kogunenud märkimisväärne etnograafiline materjal, mis vaatamata 19. sajandi kogujate kartustele ei ammenu. Teadaolevad andmed salvestatakse seni uurimata paikades ja piirkondades, mis võimaldab tihendada vaimse kultuuri ja terminoloogia ilmingute areaalse jaotuse võrku; lisaks leitakse ka uusi andmeid, mis täiendavad reaalsuse, rituaalse tegelase, teo jms kirjeldamise skeemi (vt I. Sedakova, J. Uzeneva, O. Trefilova kirjutisi).

Nikita Tolstoi nägi ette mitmete teaduslike humanitaarsuundade ja -harude teket lisaks juba nimetatud etnolingvistikale. Juba 1953. aastal, kui arutati J. Tšeško ettekannet käänete ja eessõnade konstruktsioonide kohta kollektiivses töös “Bulgaaria keele grammatika põhiküsimused”, kirjeldas ta oma kontseptsiooni käändesüsteemide puudumisest/olemasolust analüütilistes keeltes, uskudes, et grammatiseerumine on “üks eessõnadega seotud keskseid probleeme” (Tolstoi 1953). Grammatiseerumise küsimused bulgaristikas, slavistikas, balkanistikas ei mineta oma aktuaalsust, vt J. Ivanova, K. Aleksova, R. Nitsolova, M. Nomati jt. tänapäeva töid.

Kui õppisin aspirantuuris, rääkis Nikita Tolstoi mulle ühes vestluses, et oli oma kogemusest aru saanud, et väikese traditsiooni uurimine on iseenesest väga väärtuslik. Süsteemi mõistmine, isegi kui selle ulatus on piiratud, võimaldab ületada selle materjali piire ja laiendada uurimusi märkimisväärselt. Selle ja teiste Õpetaja väidete ja nõuannete õigsuses olen korduvalt veendunud, mille eest olen talle lõpmata tänulik.

Irina Sedakova

Paljud Nikita Iljitš Tolstoi ideed on arenenud edasi tema kaaslaste, kolleegide ja õpilaste töodes. Mõned fraasid tema kirjutistest on muutunud teaduslikeks aforismideks (näiteks “ruumis rakendatud diakroonia”, “individuaalsete vormide lükkimine rituaalses keeles”, “slaavi vaimse kultuuri dialektoloogia” jne).

Igaüks, kes tegeleb slaavi keelte ja traditsioonilise kultuuriga, leiab Nikita Tolstoi loomingust iga kord midagi väärtuslikku ja uut, midagi, mis varem tähelepanuta jäänud, kuid nüüd, materjali ja analüüsikogemuse kogunedes saab “äkitselt” selgeks ja ilmseks ning järjekordseks tõendiks Nikita Tolstoi teaduslikust intuitsioonist ja tohutult mitmekülgetest teadmistest.

Kui ma olin MRÜ filoloogiateaduskonna slaavi keelte osakonna üliõpilane (spetsialiseerusin slovaki keelele ja kirjandusele), nägin esimest korda Nikita Tolstoid loengutel – sissejuhatuses slaavi keeleteadusesse ja slaavi folkloori, mida ta just “jutustas”, vaadates mõnikord väikseid kaarte, et tuua konkreetseid näiteid sõnadest ja tekstidest. Alates teisest kursusest hakkasin käima tema etnolingvistilisel seminaril, samal ajal viis ta mu kokku Svetlana Tolstajaga. Kas on vaja lisada, et kirjutasin kõik oma kursusetööd, lõputöö ja seejärel väitekirja Nikita Tolstoi juhendamisel? Just tema kutsus mind hiljem Slavistika ja Balkanistika Instituuti, pidevalt toetas ja toitmis – oma ideedega, sisemise jõuga, armastusega teaduse vastu. Ja ehkki kaitsesin väitekirja pärast tema lahkumist, suutis Nikita Tolstoi Svetlana Tolstaja sõnul paar nädalat enne surma lugeda läbi kogu teksti ja teha oma märkused.

Loomulikult olid minu teadushuvide keskmes slovaki, hiljem tšehhi ja osaliselt ka poola etnokultuuriliste traditsioonide ja keelte temaatika; just läbi nende lääneslaavi traditsioonide prisma, mis on osaliselt (slovaki traditsioonid peaaegu täielikult) kaasatud ühisesse Karpaatide keele- ja kultuuriruumi, käsitlesin üldslaavi ilminguid, arengusuundi ja tekkeprobleeme.

Sellest vaatenurgast tajusin ka Nikita Iljitši teaduslikku pärandit ja eriti ühte talle olulist üldslaavi uuringute põhisuunda – areaalset, sealhulgas rituaali- ja folklooritraditsiooni sõnade ja mõistete geograafia uurimist, paralleelide otsimist, tüpoloogiliste ilmingute määramist, isoglosside ja isodoksides² tuvastamist jne – kõike, mida on vaja slaavi keele ja kultuuri ajalooliseks rekonstrueerimiseks.

Juba 1968. aastal kirjutas Nikita Tolstoi: “Ida- ja lääneslaavi Karpaatidest slaavi lõunasse ulatuvate isoglosside arv on vägagi märkimisväärne. [...] Osa karpaa-di-lõunaslaavi isoglossidest (isoleksidest) jätkub põhja suunal, Polesjesse” (Tolstoi 1968: 12–17). Ühes teises artiklis (1977) jätkas ta seda ideed: “On ka isolekse, mis ulatuvad kaugemale põhja ja nendel juhtudel jätkub karpaa-di-lõunaslaavi sild nimetatud vööndiga (vt näiteks juhtumit **sinь* ‘must’ jne) [...] On ka isoglosse (isolekse), mis kulgevad Polesjest läbi Karpaatide, ent ei

suundu siis järsult lõunasse, Bulgaaria-Makedoonia-Serbia tsooni, vaid jätkuvad läänes, slovaki dialekti territooriumil, kuid siis veelgi kaugemal, mõnikord lõunaslaavi-sloveenia aladel, mõnikord sorbi ja kašuubi aladel” (Tolstoi 1999: 24–25). See on esimene oluline märges slovaki ja böömi isoglosside suuna ning ühtlasi slaavi rändeteede kohta.

Samas artiklis tsiteerib Nikita Tolstoi lekseemide loetelu, mille koostas horvaadi etnograaf Milovan Gavazzi, “kellele kuulub (1936. aastal) slaavi-balkani etnolingvistilise “lateraalse vööndi” avastamise au ja kes tõi esile arhailise Lääne-Pannoonia tsooni. Need on lekseemid, apellatiivid ja toponüümid, mis on ühised osadele horvaatidele, enamikule sloveenidest, tšehhidest, moraavlastest ja slovakkidest. Lisaks on loetletud rahvastele ühised ka mõned tavad ja materiaalse kultuuri elemendid, antropoloogilised näitajad ja arheoloogilised faktid (Tolstoi 1999: 26). Esitades vaid 15 ühikut Gavazzi nimekirjast, märgib N. I. Tolstoi: “Seejuures on suur osa nimetatud sõnadest ja tavadest olemas ka Karpaatides, Polesjes ja emakesel Venemaal”: näiteks venekeelsed sõnad *перелог, сметана, кичка, онучи, рубашка, сцать, дудка, вечка, Плѣс, Турово* jt – mis “näitab “Lääne-Pannoonia” vööndi ja idaslaavi etnolingvistilise massiivi vahelist seost – seost, mida on veel vähe uuritud, kuid mis on oluline mitmeteks etnogeneetilisteks teooriateks” (Tolstoi 1999: 26–27). See on teine oluline väide, mis avab suuna slaavi keelte ja kultuuride edasiseks uurimiseks.

Tuginedes oma pikaajalistele tähelepanekutele tšakavi-suurvene leksikaalsete paralleelide kohta (neid oli umbes 250), millest ükski “ei osutunud puhtalt tšakavi-suurvene ega isegi tšakavi-idaslaavi keeleks, oli peaaegu kõigil siiski kinnistumine lääneslaavi keeltes või sloveenia, bulgaaria, ka ukraina, valgevene keeles”, jäeldab Nikita Tolstoi, et märkimisväärne osa arhailistest isoglossidest läbib keskmisi vööndeid, läbi Karpaatide, Polesje, Slovakkia, Masoovia jne (Tolstoi 1999: 28–29). Ja see on kolmas oluline tõdemus.

Lühikeses kirjutises ei ole võimalik loetleda kõiki olulisi Nikita Tolstoi seisukohti ja ideid, mida ta lahkelt lugejate ja oma õpilastega jagas. Paljusid neist on pikka aega kasutatud ja tajutud teaduslike aksioomidena, näiteks väide, et arhailiste või mittearhailiste tsoonide piiritlemise küsimustes võivad “suurt rolli mängida etnolingvistika ja lihtsalt etnograafia, eelkõige mütoloogilised ja rituaal-sakraalsed faktid” (Tolstoi 1999: 29, 30).

Arhailisteks tsoonideks pidas Tolstoi “teatavaid tsoone Sloveenias, Tšakavi rannikualal, Montenegros, Makedoonias, Lääne- ja Kagu-Bulgaarias, Rodopes, Karpaatides, Kašuubias, Polesjes, Pihkvamaal ja Novgorodimaal, Venemaa põhjaosas”, kuid märkis, et “nn arhailised tsoonid on lisaks ka tsoonid, kus on palju laensõnu ja kohalikke uuendusi” (Tolstoi 1999: 29). Tolstoil oli õigus ka selles, et “nimekiri ei tohiks siiski piirduda nende tsoonidega”.

Eri astme isoglosside ja isodokside tuvastamine jäi alatiseks Nikolai Tolstoi vaatevälja. Tema töödest, mis seda teemat puudutavad, nimetan mõne üksiku. Näiteks artiklis “Toonekurg Ivan” on näidatud, et Ivani poolt toonekure nime-tamine rahvaluuletekstides moodustab “polesje-volõni-tšakavi (tšakavi-slovaki) paralleeli, mis võib olla laiem ja laieneb ka osale Karpaadi, Poola ja Slovakkia, Ukraina ja Rumeenia ning muudele mitteslaavi aladele” (Tolstoi 1995b: 359).

Artiklis “Purjus nagu maa” näitab maa rüvetamise motiiv, mille tõttu “vihm ei väeta, niisutab” maad kuni selle puhastamiseni, “hämmastavat paralleelsust lõunaslaavlaste (eelkõige serblaste) ja idaslaavlaste (eelkõige ukrainlaste ja valgevenelaste) rituaalides” (Tolstoi 1995b: 414).

Artikkel “Varjatud itk kadunukese pärast (vene-serbia folkloori paralleel)” pakub võrreldavaid folkloorimaterjale kahest traditsioonist, kajastades kadunukese taganutmise vajadust rahva teadvuses (Tolstoi 1995b: 461–465).

Paljud vastavused on loetletud artiklis “Vihma väljakutumine” (kirjutatud koos Svetlana Tolstajaga). Siin: “a) raseda naise kastmine veega (serbia); b) inimeste (preestri, karjase) lükkamine vette, jökke (serbia, bulgaaria, ka vene); c) vee valamine läbi sõela (serbia, bulgaaria); d) “ebapuhta” kadunukese hauast risti väljatirimine ja vette viskamine; surnukeha vette viskamine (serbia, bulgaaria, ka ukraina-karpaadi, vene); e) pottseppadelt varastatud pottide vette viskamine (serbia, bulgaaria, makedoonia) jne, millest paljusid lootsid autorid kohata ka Karpaatide piirkonnas materjali kogumise ja kogunemise käigus (Tolstoi 1995b: 89).

Nikita Tolstoi areaalset ja keelegeograafilist suunda jätkati kolleegide töödes. Nimetan neist vaid mõne. Karpaadi-Polesje seoseid rahvademonoloogia valdkonnas on kirjeldatud kolmes artiklis, mille kaasautoriteks on Svetlana Tolstaja ja Ljudmila Vinogradova (Vinogradova & Tolstaja 2018; 2019; 2020). Süžeede areaalse jaotuse loitsu vormeliga “Sinu maja põleb!” on esitanud Marina Valentsova (2019).

Mittepiirnevate territooriumide paralleelidest, mida Nikita Tolstoi pidas vastavate traditsioonide tüpologia või suguluse määramisel kõige näitlikumaks, on vaja nimetada sorbi-idaslaavi paralleele rahvademonoloogia valdkonnast (lendmao värvisümbolika, ajendiks tema toodud kingitused; mõned nõia teod, mis on seotud piima äravõtmisega) (Gura 2022) jne.

Nikita Tolstoi visandatud käsitlused võimaldavad jätkata etnolingvistiliste paralleelide otsimist mitmel suunal.

Jagan mõningaid oma tähelepanekuid, mis on veel viimistlemata, kuid näib, et need võivad täiendada loendit isoglossidest, mis ulatuvad Karpaatide piirkonna mõlemasse suunda – põhja ja lõunasse, millest kirjutas Nikita Tolstoi.

Kõige arvukamad on muidugi Karpaadi-Balkani kokkupuutepunktid, mis on erilaadsed nii tekkeloo kui ka kujunemisaja poolest. Need on rituaalsed ja

leksikaalsed elemendid, mis jõudsid Balkanile 7. ja 8. sajandil slaavi hõimude rändega ja hiljem Balkani slaavlaste poolt põhja poole toodud elementidega koos tagasirändega – taandumine türklaste ees 16. ja 17. sajandil – ja täiesti uued, mis ilmusid koos Ida- ja Lõuna-Slovakkia ümberasujatega Vojvodinasse 18. ja 19. sajandil.

Nende hulgas on selliseid rituaalseid paralleele nagu rituaalne võitlus (sandidajate salkade võistlused, mis on kõige eredamalt esil lõunaslaavlastel, kuid mida on mängulises vormis täheldatud ka tšehhidel – kui “vanem” salk esitab “nooremale” küsimusi); “mängud”, kus hernetonti visatakse kirjaga, mida sloveenlased harrastasid rehepeksu ajal rehepeksurühmade vahelise võistlusena kavaluses ja osavuses ning tšehhid enne jõule kui jõulusantide “nurjatust”, mille eesmärk oli takistada jõuluküpsetiste õnnestumist. Sarnast meetodit kasutati kaitseks epideemia eest, kui küla ümbruse kündsid üles kaks kaksikvenda kahe musta kaksikpulliga, see oli populaarne serblaste seas (Kuliših ja Petrovih *et al.* 1998: 228), kuid seda on täheldatud ka Põhja-Slovakkias Zamagurie piirkonnas (Blagoeva-Meu, amova 1976: 128). Balkanil populaarse “ühapäevainimeste”, st ühel ja samal päeval (kuid erinevatel kuudel ja aastatel sündinud) motiivi järelkajasid leidub ka Slovakkias seoses teise “ülemineku rituaaliga”, pulmadega: “Kui sugulastel on pulmad samal päeval, siis ühel paaril on õnnelik abielu ja teisel mitte” (Baškovcé, Humenne ringkond, Ida-Slovakkia – autori märkmed 2014).

Geograafiliselt kaugemaid paralleele võib näha serbia mütoloogilise tegelase *zmai* tunnusjoontes, mis on sarnased lääneslaavi tegelase *raroh*, *rarach*, *rarog* tunnusjoontega, keda peeti vahel keerisdeemoniks, teinekord lendavaks maoks või ka koduvaimuks-rikastajaks ning ta esines ka röövlinnu (kotkas või kull) kujul. Lõunaslaavlastel (välja arvatud sloveenidel) pole “rarogiga” sarnast tegelast, kuid serblaste mõnede ideede kohaselt on “*змај*” mingi pika sabaga lind, nagu madu, kes lendab öösel, või näeb *zmai* ise välja nagu tiivuline tulimadu, aga kui ta läheb võitlema *alamitega*, kes juhivad rahepilvi, siis on ta nagu kotkas või mõni muu lind; mõnes laulus nimetatakse *zmaid* ka tulilinnuks, kes sütitab maas rohu kõikjal, kuhu lendab” (Jankovih 1951: 131).

Karpaatide ukraina needus *осина би ти (тоби)! бодай ти осина!* (‘haab sinusse!’, ‘haab sulle sisse!’) on kaitsevormel mütoloogiliste tegelaste (enamasti kuradi) nimetamisel, vt ka hutsuulide *осинавец* ‘kurat’) leiab paralleeli põhjavene needuste vormelites: *На осину б тебе! Чтоб тебя на осину! Ладило б тебя на осину!*, novg. *Чтоб повесили (кого) на сухой осине!* (Berezovitš & Šurikova 2017: 141 alt 3). Nagu näeme, on Põhja-Vene materjalid varieeruva semantikaga, mis tuleneb Juudaga seotud evangeeliumiloost, kes populaarse tõlgenduse kohaselt poos end haavapuu otsa; samas kui Karpaatide ukraina

needused osutavad soovile, et demonid ja vampiirid läbistataks haavapuust vaiaga.

Lisaks etnokultuurilistele balkanismidele on Slovakkias täheldatud ka leksi-kaalseid balkanisme, vt slovaki dial. (Šariši piirkond) *ňevalušni* [adj.] 'sobimatu': *Jedľovo drevo ňevalušne na chižu* [Nulg ei sobi majale (ehitamiseks)]; *Tote lachi už ňevalušne na šveto* [See riietus (hilbud) ei sobi enam peole]. Samuti on kinnistunud määrsõna *ňevalušno* 'sobimatu' (Buffa 2004: 178) – mida võib ilmselt kõrvutada serblaste sõnaga *валѡаму* 'maksma; tuleb kasuks; peab, tuleb, tarvis'.

Erinevad onomastilised isoglossid on huvitavad ja nõuavad täiendavat uurimist. Mõned neist on juba teadlaste tähelepanu äratanud (vt nt Loma 2002–2003), teised ootavad alles uurimist.

Lisaks toponüümiale on paralleele täheldatud ka hüdronüümia valdkonnas. Paljusid neist on ka juba uuritud – vt näiteks prof. V. L. Vassiljevi, Põhja-Vene hüdronüümia ja selle slaavi seoste spetsialisti töid; ta kirjutas: "Mitte vähem kõrge on arhailiste toponüümiliste sarnasuste tase Novgorodimaa ja lääne-slaavi ruumi vahel, arvestades suurt ulatust (Tšehhia, Slovakkia slovakeelse Ungari toponüümidega, Poola, sorbid, Pomooria-Polaabia slaavlaste)" (Vassiljev 2008: 24).

Hüdronüümiliste vastavuste pilti joonistuvad ka sellised tuntud paralleelid nagu *Morava* (Doonau vasak lisajõgi) Moravas ja Slovakkias – *Морава* (Doonau parem lisajõgi) Serbias; *Drava* Poolas (Noteci jõe lisajõgi, Warta lisajõgi) – *Drava* (Doonau parem lisajõgi) Itaalias, Austrias, Sloveenias, Horvaatias ja Ungaris jne. Neile võib lisada Kesk-Slovakkia jõe *Váh* (Doonau vasak lisajõgi) slovakeelse nime ja kokkukõlava *Vaga* (Põhja-Dvina vasak lisajõgi) Vologda oblastis (vrd leedu *vagà* 'säng, ase, vagu').

Näitlik on ka oronüümide kokkulangevus Balkani-Karpaatide piirkonnas, näiteks hutsuuli keeles *Чорногора* (Karpaatide ahelik) – serbia *Црна гора*; hutsuuli *Косово* (Montenegro osa) – serbia *Косово*.

Nikita Tolstoi teadusliku mõtte algatatud ja struktureeritud tähelepanekud, mis on kogunenud erinevate teadlaste töösse, on koondatud täiemahulisteks artikliteks ja monograafiateks ning kõik nad koos jätkavad Nikita Iljitši alustatud tööd: slaavlaste traditsioonilise kultuuri, keele ja etnose ajaloo rekonstrueerimist.

Marina Valentsova

Kommentaariid

¹ Ühisartikkel ilmus venekeelsena ajakirja Slavjanovedenije 2023. aasta teises numbris (Sedakova, I. A., Valentsova, M. M. 2023. Pamiati Uchitelja – *Slavianovedenie* 2).

² Isoglossid on jooned, mis ühendavad isomorfseid nähtusi keeles, isodoksid on jooned, mis ühendavad isomorfseid nähtusi vaimses kultuuris.

Kirjandus

Angelova, Anna 2004. *Rükopisnata etnografska sbirka ot Bibliotekata na Sofiskiia universitet "Kliment Okhridski"*. Sofia: Izdatelska k"shcha LIK.

Barbolova, Zoia & Simeonova, Margarita & Kitanova & Mutafchieva & Legurska 2018. *Rechnik na narodnata dukhovna kultura na b"lgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.

Berezovitš & Surikova 2017 = Berezovich, Elena & Surikova, Olesia. Prostranstvennye i vremennye markery v tekstakh russkikh proklatii (na materiale leksiki narodnykh govorov – Moldovan, A. M. (peatoim). *Trudy Instituta russkogo iazyka im. V. V. Vinogradova RAN XII. Dialektologija*. Moskva, lk 137–158.

Blagoeva-Neumanová 1976. *Ludová démonológia na Zamagurí v kontexte a v koreláciách s démonologickými predstavami východných, južných a západných slovanov. Rigorózna práca (Univerzita Komenského)*. Bratislava.

Buffa, Ferdinand 2004. *Slovník šarišských nářečí*. Prešov: Náuka.

Gura, Aleksandr 2022. Luzhitsko-vostochnoslavianskie paralleli iz oblasti narodnoi demonologii – *Slavianskii Mir v Tre'tem Tysiacheletii* 17 (1–2), lk 72–93 (DOI: 10.31168/2412-6446.2022.17.1-2).

Jankoviĥ, Nenad 1951. *Astronomija u predanjima, obichajima i umotvorinama srba*. Beograd: Srpska akademija nauka.

Kuliših & Petrovih *et al.* 1970 = Kulishih, Sh. & Petrovih, P. & Panteliĥ, N. *Srpski mitoloshki rechnik*. Beograd. [Teine täiendatud trükk: Beograd, 1998].

Loma, Aleksandar 2002–2003. Jedna srpsko-ukrajinska toponomastichka paralela – Semegĥevo: Semiginiv – *Nash Jezik* 34 (3–4), lk 244–251.

Makarijoska, Liljana 2016. *Rechnik na makedonskata traditsionalna kultura*. Skopje.

P'iankova, Kseniia & Sedakova, Irina 2012. Sol' – Tolstoi, Nikita (peatoim). *Slavianskie drevnosti. Etnolingvisticheskii slovar' 5*. Moskva: Mezhdunarodnye Otnosheniia, lk 113–119.

Tolstaia, Svetlana 2020. Bolgarskaia skazka v zapisi N. I. Tolstogo – *Zhivaia starina* 3, lk 19–20.

Tolstoi, Nikita 1953. Padezhi: Vystuplenie na diskussii po prospektu "Osnovnye voprosy bolgarskoi grammatiki" – *Kratkie Soobshcheniia In-ta Slavianovedeniia* 10, lk 49–52.

- Tolstoi, Nikita 1962. Iz geografii slavianskikh slov: 1. 'Dozhd', 2. 'salamandra' – *Voprosy Slavianskogo Iazykoznaniiia* 6, lk 140–155.
- Tolstoi, Nikita 1968. Ob izuchenii polesskoi leksiki – *Leksika Poles'ia. Materialy dlia polesskogo dialektного slovaria*. Moskva: Nauka, lk 3–19.
- Tolstoi, Nikita 1976. Iz geografii slavianskikh slov: 8. 'raduga' – *Obshch斯拉vianskii lingvisticheskii atlas*. Materialy i issledovaniia. Moskva: Nauka, lk 22–76.
- Tolstoi, Nikita 1991. "Solenyi bolgarin" – *Studia Slavica*. Iazykoznanie. Literaturovedenie. Istoriia. Istoriia nauki (S. B. Bernshteinu k 80-letiiu), lk 100–108.
- Tolstoi, Nikita 1995a. Balkanoslavianskie obriady: struktura i geografiia – Tolstoi Nikita. *Iazyk i narodnaia kul'tura*. Ocherki po slavianskoi mifologii i etnolingvistike. Moskva: Indrik, lk 123–148.
- Tolstoi, Nikita 1995b. *Iazyk i narodnaia kul'tura. Ocherki po slavianskoi mifologii i etnolingvistike*. Moskva: Indrik.
- Tolstoi, Nikita 1999. O sootnoshenii tsentral'nogo i marginal'nogo arealov v sovremennoi Slavii – Tolstoi, Nikita. *Izbrannye trudy*. Tom III. *Ocherki po slavianskomu iazykoznaniiu*. Moskva: Iazyki slavianskikh kul'tur, lk 10–30 [Esitruk 1977 kogumikus *Areal'nye issledovaniia v iazykoznanii i etnografii*. Leningrad: Nauka, lk 37–56].
- Vakarelski, Christo 1933. Proekt za b»lgarski folkloren atlas – *Izvestiia na B»lgarskoto geografsko druzhestvo*, kn. 1, Sbornik v chest na Anastas T. Ishirkov, po sluchai 35-godishnata mu profesorska. Sofii, lk 127–138.
- Vakarelski, Christo 1946. "prosnik-up"tvane za s"birane na etnografski material. Sofii: D"rzhavno izdatelstvo.
- Valentsova, Marina 2019. Ob odnom arkhaiskom motive: "Tvoi gory (dom, deti) goriat!" – *Etnolingvistika. Onomastika. Etimologiiia*. Materialy IV Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, Ekaterinburg, 9–13 sentiabria 2019 g., lk 57–60.
- Vassiljev 2008 = Vasil'ev, Valerii L. O probleme ranneslavianskogo zaseleniia russkogo Severo-Zapada (po materialam onomastiki i dialektnoi leksiki) – *Mezhdunarodnaia konferentsiia "Severnoe Prichernomor'e: k istokam slavianskoi kul'tury. V chteniia pamiati akademika O. N. Trubacheva"*. Alupka. 25–30 sentiabria 2008 goda. Kiev & Moskva, lk 22–27.
- Vinogradova, Liudmila & Tolstaia, Svetlana 2018. Polessko-karpatskie paralleli v oblasti mifologicheskikh predstavlenii i fol'klornykh motivov – *Slavianovedenie* 6, lk 16–26.
- Vinogradova, Liudmila & Tolstaia, Svetlana 2019. Polessko-karpatskie paralleli v oblasti mifologicheskikh predstavlenii i fol'klornykh motivov 2. Sposoby raspoznaniia nechistoi sily – *Slavianovedenie* 6, lk 3–14 (DOI:10.31857/S0869544X0006749-6).
- Vinogradova, Liudmila & Tolstaia, Svetlana 2020. Polessko-karpatskie paralleli v oblasti mifologicheskikh predstavlenii i fol'klornykh motivov. 3. Predmetnye, aktsional'nye i verbal'nye oberegi – *Slavianovedenie* 6, lk 3–14 (DOI:10.31857/S0869544X0012091-3).

Summary

In memory of the mentor

100th birth anniversary of academician Nikita Tolstoi (15.04.1923–27.06.1996)

Irina Sedakova

Head of the Department of Typology and Comparative Linguistics
Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Russia
ised@mail.ru

Marina Valentsova

Senior Research Fellow, Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Russia
mvalent@mail.ru

Keywords: ethnolinguistics, Nikita Tolstoi, Slavonic studies

The centenary of the birth of Nikita I. Tolstoy (1923–1996), academician and the founder of the Moscow ethnolinguistic school, inspired two of his students and colleagues to re-assess the input of their teacher into Slavic studies. The first part of the publication enumerates N. I. Tolstoy's main areas of scientific interests, with a focus on Bulgarian linguistics and ethnology. The second part is devoted to Tolstoy's achievements in the areal studies and linguistic geography, and some of the author's newest observations in the field of lexical, onomastic, and mythological parallels between Slavic traditions are offered.

Irina Sedakova (DrSc, filoloogia) on vene folklorist, balkanist, etnolingvist ja sotsiolingvist. Ta Venemaa Teaduste Akadeemia Slavistika Instituudi tüpoloogია ja võrdleva keeleteaduse osakonna juhataja.

Irina Sedakova (Sc.D., Philology) is a Russian folklorist, Balkanist, ethnolinguist and sociolinguist. She is Head of the Department of Typology and Comparative Linguistics of the Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Russia.

ORCID: 0000-0002-9252-5407

ised@mail.ru

Marina Valentsova (PhD, filoloogia) on vene folklorist, etnolingvist ja slavist. Ta on Venemaa Teaduste Akadeemia Slavistika Instituudi vanemteadur.

Marina Valentsova (PhD, Philology) is a Russian folklorist, ethnolinguist and Slavist. She is Senior Research Fellow at the Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Russia.

ORCID: 0000-0002-6541-4269

mvalent@mail.ru